

Ədəbi-tənqidi mühakimədə nəzəri başlanğıcın yeri və mövqeyi

Ədəbi tənqid daha çox müasir ədəbi proses, onun inkişaf meyilləri, ayrı-ayrı fakt və hadisələri haqqında əyani təsəvvür və ictimai rəy yaradan xüsusi idrak və mühakimə formasıdır. Məhz ədəbi tənqidin müasir ədəbi proseslə ardıcıl, fasiləsiz əlaqə və münasibəti onun daha çevik və müthərrik hərəkət dinamikasına, fəlsəfi ümumiləşdirmə səviyyəsinə yiyələnməyi tələb edir. Heç şübhəsiz ki, ədəbi-tənqidi fikir və mülahizələrdə hissi-emosional aparıcı bir yaradıcılıq məziyyəti kimi üzə çıxsada, bu polemik səciyyə daşıyan mühakimələrdə daha fəal şəkildə özünü büruzə verir.

Bədii əsərlərdə olduğu kimi, ədəbi tənqiddə də janr və üslub müxtəlifliyi nəzərə çarpan, fərdi keyfiyyətlərin müəyyənliliyini üzə çıxaran mühüm amillərdir. Əlbəttə, bədii əsərlərdəki janr və üslub anlayışları ilə ədəbi tənqiddəki eyniadlı tipoloji oxşarıqdan bəhs etmək yanlışlıqdan başqa bir şey deyil. Tənqidin janr tipologiyasına, özünəməxsus ifadə üsullarına yiyələnməsi şübhəsiz ki, ədəbi-bədii mətnə münasibətən xarakter və səciyyəvi cəhətlərini meydana çıxarır. Əks təqdirdə o adi, empirik seyrçilikdən və təsvirdən o yana gedə bilməz. Bu mənada bədii sistemlə (bədii mətnlə) elmi-nəzəri sistem arasında bir sıra fərdi və eyni zamanda fərqli xüsusiyyətləri yaxından müşahidə etmək mümkündür.

Ədəbi tənqiddə nəzəri başlanğıcın aparıcı bir mövqə qazanması bu mənada elmi-nəzəri strukturun mahiyyət və daxili qanunauyğunluğu kimi özünü göstərir. Tanınmış estət, professor Yuri Borev tənqidin və tənqidçinin mahiyyət və xarakterinə xas olan bu məziyyətlərə diqqəti yönəldərək belə bir qənaətə gəlir: "Tənqid məhz o zaman mənalı və maraqlı olur ki, o, sənətkarın yaradıcılığında həm özünəməxsus-fərdi, həm də tipoloji cizgilərə təhlil və təhlil bədii dünyagörüşü təhlili səviyyəsinə, mühüm fəlsəfi-estetik ümumləşmələr səviyyəsinə yüksəlir. Nəzəri baxım bu zaman nəinki oxucu ilə tənqidçi arasında maneə olmur, əksinə, tənqidçi əməyini xalqın həyatının hadisəsinə çevirir".

Bu ədəbi tənqidin janrlarından biri olan problem məqalələrdə özünü daha qabarıq nümayiş etdirir. Ancaq bu, heç də ədəbi-tənqidi mətnə də nəzəri, sosial-ideoloji yanaşmaların, meyar və prinsiplərin izah və şərhinə hesablanmış səciyyə də daşmır. Daha dəqiq ifadə edilsə, burada nəzəri anlayış və kateqoriyaların empirik izah və təfsiri də məram-məqsədə çevrilir. Nəzəri başlanğıc deyəndə söhbət burada məsələyə, qaldırılan problem yaradıcılıq məsələlərinə nəzəri aspektdən yanaşmadan gedir, təhlil və ümumiləşdirmələrin son dərəcə məntiqi ardıcılığa, dərin fəlsəfi açıqlıq və qavrayışa istinadına ilə ölçülür.

Milli professional tənqidin banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-tənqidi məqalələrində bunun ilkin əlamətləri özünü açıq-aydın nümayiş etdirir. Onun "Nəzm və nəsr haqqında" məqaləsinin əvvəlində irəli sürülən mülahizələr bilavasitə izah və şərhinə cəhd göstərilən yaradıcılıq məsələlərinin mahiyyət və problemləri barədə yekdil təsəvvür yarada bilir: "Hər dilin təkəllümü və kitabəti qərarı-müətarif üzrə nəsr ilədir və gahi bir parça məzaminin fəhmindən

ziyadə ləzzətənduz və müqəssir olmaq üçün təkəllüm və kitabət şeir ilə olur. Şeir görək laməhalə ziyadə ləzzətə və hüzndə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa sadə nəzmdir. Və şeir təbaye və adata və istilaha qərib əlfaz və məzamin ilə deyiləndə leziz və mütəssir düşəcək və ləvazimatdandır hüsni-əlfaz və təşbihat və təmsilat və tövzuh və təsrih və sair mühəssənət. Əgər bunun xilafınca deyilsə, məzaci-müstəmedə onun eşitməyindən heç bir kunə təyir hasil olmaz. Bu səbəbdəndir ki, əksər qəzəliyyat mecaci-insanidə hərgiz bir şövq və vəcd əmələ gətirmir. Bəs məlum oldu ki, şeir əgərçi nəzm ilə olur, amma hər nəzm şeir deyil. Məsələn: bir parça mətalibi sühuleti-hifz üçün və hüsni-təbyin üçün nəzmlə zikr edərlər. Əlbəttə, belə nəzmlərə şeir və naziməne şair demək xətdir”.

Ədəbi-tənqidi mühakimədə müəllif mövqeyi. Ədəbi-bədii təcrübədə olduğu kimi, elmi-nəzəri mühakimədə də müəllif mövqeyi bədii gerçəkliyin dərk və qavrayışında önəmli bir vəzifənin icrasına stimül yaradan vasitə və üsul olduğunu iqrar edən mülahizələrə indi tez-tez rast gəlmək mümkündür. Müəllif mövqeyi əgər bədii əsərdə surətlərin daxili aləminin açılışına, ona fəal və obyektiv münasibətin formalaşmasına əlverişli zəmin hazırlayırsa, ədəbi-tənqidi mühakimədə bu özünü tamamilə fərqli bir ampuada - nəzəri-estetik səviyyədə özünü nümayiş etdirir. Bədii mətnin daxili qatlarını, spesifik qanunauyğunluqlarını açmaq, yazıcının estetik idealının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində aparılan təhlil və müqayisələr, hər şeydən əvvəl, fərdi yanaşma və sənət meyarlarından çıxış edərək fikir yürütmək məharəti tələb edir. Burada bədii faktın və nümunənin bir səciyyəvi cəhətindən yox, onun ümumi səciyyəsinə kompleks halda şərh etmək, izah və şərhə konkret müddəalar və tezislər şəklində nəzərə çatdırmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur. Ola bilsin ki, yeni yaranan bir əsər haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülsün, belə rəy və mülahizələrdə fərqli fikirlərin meydana çıxması bilavasitə müəllif mövqeyi ilə izah olunsun. Ancaq ədəbi-tənqidi mühakimədə obyektivlik və prinsiplialıq bir qayda olaraq sənətin ideya-estetik tələblərindən çıxış edərək fikir söyləyəndə daha inandırıcı və mötəbər təsir bağışlayır.

Tənqidi düşüncənin məntiqi ardıcılığı və sistemli xarakteri, fikrin real faktlar əsasında irəli sürülməsi elmi-nəzəri mətnin formalaşmasında və struktur əlamətlərinin müəyyənləşməsində xüsusi rol oynayır. Nəzəri səviyyənin və başlanğıcın belə bir fikir mübadiləsində fəal iştirakı da müstəsna əhəmiyyətə

malikdir. Ədəbi gedişatın yaradıcılıq meyillərini, üslub müxtəlifliyini və sənətkarlıq axtarışlarını ümumiləşdirən təhlillərin ayrı-ayrı janrlarda qələmə alınan yazılarda gerçəkləşməsi fərdi müəllif mövqeyinin imkanlarını və səviyyəsini müəyyənləşdirən məqamlar kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, problem- məqalə ilə açıq məktub janrlarında qələmə alınan yazılarda müəllif mövqeyindəki tənəsübün gözənilməsini eyni məxrəc altında yuvarlaqlaşdıraraq təqdim etmək doğru olmaz. Açıq məktubda hissi-emosional ovqatın üstünlüyü, müəllif münasibətinin birbaşa və müstəqim şəkildə ifadəsinə nail olmaq cəhdi aparıcı bir məziyyət kimi üzə çıxır. Problem-məqalə açıq məktubla müqayisədə daha çox nəzəri-analitik bir üslubda yazıya alınması ilə əlamətdarlıq qazanır, müəllif mövqeyinin burada bir qədər arxa plana çəkilməsi, hər şeydən əvvəl, janrın öz tələb və səciyyəsinə irəli gəlir. Hər iki janrın yazı manerasındakı fərdiliklərlə yanaşı, ümumi cəhətləri və xüsusiyyətləri də izləmək mümkündür. Hər iki janrın qarşısında duran başlıca məqsəd bədii həqiqətin üzə çıxarılmasına hesablanan bir yaradıcılıq vəzifəsinə icraya yönəlməsi əsla şübhə doğurmur.

Müəllif mövqeyinin elmi-nəzəri mühakimədə əhəmiyyətli yerlərdən birini tutması istisnasız olaraq ədəbi tənqidin janr tipologiyasından irəli gələn xarakterik məqamlardan biri kimi üzə çıxır.